

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ ΣΤΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ ΣΤΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΗΜΕΡΙΑ¹

Προτάσεις πολιτικής για την Ελλάδα του 2030

Περίληψη

Το ανανεωμένο ενδιαφέρον στη διεθνή και εγχώρια δημόσια σφαίρα για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης καθιστά εκ νέου επίκαιρες τις ολιστικές και «πέραν-του-ΑΕΠ» προσεγγίσεις. Το ενδιαφέρον αυτό ανακύπτει από την όξυνση της συχνότητας, της κλίμακας και της έντασης των φυσικών καταστροφών, τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και τις αντιφάσεις που καταγράφονται μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικής ευημερίας σε παγκόσμια κλίμακα. Αντικείμενο του κειμένου εργασίας αποτελεί η συνοπτική παρουσίαση της δημόσιας συζήτησης και διεθνούς εμπειρίας άσκησης πολιτικής με επίκεντρο τις έννοιες της *ευημερίας* (well-being) και της *βιωσιμότητας* (οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής).

Αρχικά επιχειρείται μια σύντομη αποσαφήνιση των παραπάνω εννοιών και των μεταξύ τους σχέσεων. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται ένα χρονικό με εμβληματικά γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας στο εν λόγω πεδίο. Στην ίδια ενότητα παρουσιάζονται επίσης καλές πρακτικές ενσωμάτωσης της ευημερίας και της βιωσιμότητας σε επίπεδο άσκησης πολιτικής. Ακολουθεί, σε τρίτο στάδιο, μια συνοπτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, στην οποία παρατίθενται ευρήματα, διαπιστώσεις και προτάσεις με αυξημένο ενδιαφέρον στο πλαίσιο της τρέχουσας εγχώριας και διεθνούς πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας. Τέλος, στην τελευταία ενότητα διατυπώνονται προτάσεις άσκησης πολιτικής, με στόχο την υπέρβαση των αδυναμιών που καταγράφονται σήμερα σε ό,τι αφορά την ταχύτητα, την κλίμακα και το εύρος των διαδικασιών μετάβασης σε ένα νέο βιώσιμο και δίκαιο αναπτυξιακό υπόδειγμα.

¹ Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης & Ευημερίας του Ινστιτούτου Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ | Συντονιστής Κύκλου Βιώσιμης Ανάπτυξης & Ευημερίας, Γιάννης Ευσταθόπουλος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σύνοψη.....	3
1. Εννοιολογική αποσαφήνιση	5
2. Η ανάδειξη της ευημερίας και βιωσιμότητας στη διεθνή πολιτική ατζέντα και στην άσκηση πολιτικής.....	7
2.1 Χρονικό σημαντικών διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών γεγονότων (2009-2019).....	7
2.2 Εθνικές πρωτοβουλίες σε επίπεδο άσκησης πολιτικής	14
3. Μέτρηση της ευημερίας και της βιωσιμότητας: προσεγγίσεις, ευρήματα και διαπιστώσεις από τη διεθνή εμπειρία και βιβλιογραφία	16
3.1 Κρίση, οικονομική μεγέθυνση και κοινωνική πρόοδος	16
3.2 Επισκόπηση δεικτών μέτρησης της ευημερίας και βιωσιμότητας	19
Δείκτες ευημερίας	20
Δείκτες βιωσιμότητας.....	20
Κοινωνικό-περιβαλλοντικές προσεγγίσεις	22
4. Συμπεράσματα.....	25
5. Προτάσεις άσκησης πολιτικής	26
6. Βιβλιογραφία	28

Σύνοψη

Βασικά συμπεράσματα

- Η διεθνής εμπειρία της τελευταίας εικοσαετίας επιβεβαιώνει ότι η χρήση του ΑΕΠ ως αποκλειστικού δείκτη μέτρησης της οικονομικής και κοινωνικής προόδου και ως απόλυτης προτεραιότητας στην άσκηση πολιτικής ενέχει κινδύνους για την ευημερία του πληθυσμού.** Η σημερινή παγκόσμια οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική συγκυρία έχει αναδείξει εκ νέου σε κεντρικό θέμα τις θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης (growth) και της ανάπτυξης (development). Η ανάπτυξη επικεντρώνεται σε ποιοτικές διαστάσεις, εστιάζοντας στους ευρύτερους οικονομικούς, παραγωγικούς, κοινωνικούς, θεσμικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που καθορίζουν τη βιωσιμότητα της οικονομικής μεγέθυνσης. Η καλύτερη αξιοποίηση του ΑΕΠ επιτάσσει την ένταξή του σε ένα συνολικό πλαίσιο δεικτών, ικανών να καταγράψουν τις σύνθετες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ ΑΕΠ και κοινωνικής προόδου.
- Η προσέγγιση της βιωσιμότητας με ουδέτερους πολιτικά, υπολειμματικούς -ως προς το κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης- και επιφανειακούς όρους αποδεικνύεται αναποτελεσματική και απολύτως ανεπαρκής απέναντι στο μέγεθος και την κρισιμότητα των σημερινών ανισορροπιών και προκλήσεων, που λαμβάνουν μορφή «συστημικών αδικιών».**
- Συνολικά, ελάχιστες χώρες** έχουν προχωρήσει σε μια πραγματική ενσωμάτωση (mainstreaming) των πολιτικών υπέρ της βιωσιμότητας και της ευημερίας στις κεντρικές αναπτυξιακές και άλλες δημόσιες πολιτικές τους. Καταγράφονται εντούτοις αξιόλογες προσπάθειες για την ενσωμάτωση νέων δεικτών στις διαδικασίες κατάρτισης του κρατικού προϋπολογισμού και για την αξιοποίησή τους στο κοινοβουλευτικό έργο και στη χάραξη πολιτικών.
- Παρά την άνθηση ερευνών και νέων μετρήσεων της βιωσιμότητας και της ευημερίας,** καταγράφονται σημαντικές αδυναμίες -πολιτικής ή τεχνικής φύσης- που αναστέλλουν την αξιοποίησή τους σε επίπεδο άσκησης πολιτικής από τις αρμόδιες εθνικές και ευρωπαϊκές αρχές. Η συσσωρευμένη επιστημονική γνώση οφείλει να αξιοποιηθεί ως υπόβαθρο για την πραγματοποίηση των αναγκαίων σήμερα δημόσιων συζητήσεων και διαβουλεύσεων, για την ανάδειξη των προοπτικών, διλημμάτων και αντιθέσεων και τη διαμόρφωση πολιτικών με τη μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση, με στόχο την έγκαιρη μετάβαση σε ένα μοντέλο δίκαιης και βιώσιμης ανάπτυξης.
- Ο πολλαπλασιασμός κορυφαίων διακηρυκτικών πρωτοβουλιών,** συχνά χωρίς αντίκρισμα σε επίπεδο εφαρμοσμένων πολιτικών και αποτελεσμάτων, και το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ επιστημονικής γνώσης και χάραξης πολιτικής ενέχουν, συνδυαστικά, σημαντικούς πολιτικούς, θεσμικούς, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς κινδύνους: (α) κίνδυνος απρόβλεπτης επιδείνωσης της κλιματικής κρίσης, περαιτέρω διεύρυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και όξυνσης των «συστημικών αδικιών» (β) ακύρωση αξιοσημείωτων πρωτοβουλιών της κοινωνίας των πολιτών και των φορέων παραγωγής γνώσης για τη μετάβαση σε ένα νέο βιώσιμο αναπτυξιακό υπόδειγμα και (γ) διεύρυνση της αναξιοπιστίας θεσμών, οργανισμών και κυβερνήσεων σε ένα ευρύτερο περιβάλλον απαξίωσης της πολιτικής και αποδυνάμωσης των πλαισίων διεθνούς διακυβέρνησης. Ο συνδυασμός των τριών αυτών απειλών διαμορφώνει ένα δυσοίωνα τοπίο με απρόβλεπτες συνέπειες.

Προτάσεις άσκησης πολιτικής

- **Ανάδειξη του τρίπτυχου «βιωσιμότητα, ανθεκτικότητα και ευημερία»** σε κορυφαία εθνική στρατηγική πρόκληση για τον 21ο αιώνα.
- **Οργάνωση εθνικού κοινωνικού διαλόγου** και αξιοποίηση της πλούσιας επιστημονικής γνώσης με στόχο την επίτευξη διευρυμένης συναίνεσης για την έγκαιρη, αποτελεσματική και δίκαιη κλιματική μετάβαση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, καθώς και για τη διαχρονική υποστήριξη και συνέχεια των αναγκαίων ριζικών αλλαγών και παρεμβάσεων στην οικονομία, το κράτος, τους θεσμούς, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία.
- **Διασφάλιση στοιχειώδους θεσμικής συνέχειας** με την αξιοποίηση και τον εμπλουτισμό της συμφωνημένης με τους ευρωπαϊκούς εταίρους και κοινωνικούς φορείς *Εθνικής Αναπτυξιακής Στρατηγικής Βιώσιμης και Δίκαιης Ανάπτυξης 2030* με στόχο την ενίσχυση της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας, ανθεκτικότητας και ευημερίας της χώρας.
- **Πλήρης ενσωμάτωση της βιωσιμότητας και της ευημερίας** –στο πλαίσιο μιας αναβαθμισμένης και διευρυμένης προσέγγισης της καλής νομοθέτησης– στις κεντρικές αναπτυξιακές πολιτικές, στον Κρατικό Προϋπολογισμό και στον κύκλο της δημόσιας πολιτικής. Ανεξάρτητη αξιολόγηση νομοθεσιών/δημόσιων πολιτικών ως προς τη συμβατότητά τους με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης πριν τη ψήφιση/εφαρμογή τους («SDG check-list») με αξιολόγηση του αντικτύπου τους στη συνέχεια. Στόχος είναι η αναβάθμιση των ΣΒΑ, από παθητικό πλαίσιο στατιστικής και ετεροχρονισμένης παρακολούθησης –αποσυνδεδεμένο από τη διαδικασία χάραξης πολιτικής– σε ένα ενεργητικό εργαλείο ενσωμάτωσης της βιωσιμότητας στον πυρήνα των δημόσιων πολιτικών κατά τη διαμόρφωσή τους.
- **Εκπόνηση ετήσιας έκθεσης με ποιοτικά στοιχεία** που θα συμπληρώνει τη στατιστική παρακολούθηση της Eurostat/ΕΛΣΤΑΤ. Στόχος είναι να ερμηνεύονται οι δείκτες βάσει των τομεακών, περιφερειακών και τοπικών πραγματικοτήτων και αναγκών, ενισχύοντας ταυτόχρονα την «κοινωνική ιδιοκτησία» των ΣΒΑ, τη συμμετοχική διακυβέρνηση και αξιολόγηση και την ενσωμάτωσή τους σε κεντρικές θεσμικές διεργασίες (υποβολή έκθεσης και συζήτηση στη Βουλή των Ελλήνων).

1. Εννοιολογική αποσαφήνιση

Οι νέες απειλές που αντιμετωπίζει ο πλανήτης, με σημαντικότερες την κλιματική αλλαγή και τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, επιτάσσουν τη ριζική αναθεώρηση των κυρίαρχων μοντέλων ανάπτυξης. Απαιτείται ένα νέο μείγμα πολιτικής «πέραν του ΑΕΠ και της αγοράς», «πέραν των μέσων όρων» και «πέραν του εδώ και τώρα». Οι νέες αυτές απαιτήσεις αποκρυσταλλώνονται στις έννοιες της *ευημερίας*, *βιωσιμότητας* και *ανθεκτικότητας* και συνδέονται με τον *ολιστικό* και *δίκαιο* χαρακτήρα της ανάπτυξης. Οι έννοιες της *ευημερίας* και της *βιωσιμότητας*, αν και διακριτές, είναι αλληλένδετες. Μια οικονομία με υψηλά επίπεδα πραγματικής ευημερίας διαθέτει όλα τα αναγκαία εφόδια που θα την καταστήσουν βιώσιμη και ανθεκτική μεσομακροπρόθεσμα.

Είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι η εμπειρία της παγκόσμιας δομικής κρίσης της τελευταίας δεκαετίας και οι νέες απειλές που αντιμετωπίζει ο πλανήτης, με σημαντικότερες την κλιματική αλλαγή και τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, απαιτούν μια δομική αναθεώρηση των αναπτυξιακών μοντέλων και της άσκησης πολιτικής. Απαιτούνται ειδικότερα νέες προσεγγίσεις²:

Σ> «*Πέραν του ΑΕΠ*» και «*πέραν της αγοράς*», για να λαμβάνονται υπόψη παράγοντες όπως η ποιότητα των θέσεων εργασίας και η ισορροπία μεταξύ εργασιακής και προσωπικής ζωής, οι συνθήκες και το κόστος στέγασης, η πρόσβαση στην υγεία, η ποιότητα του περιβάλλοντος, τα επίπεδα κοινωνικής συνοχής και κοινωνικού κεφαλαίου, η δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά και στη διακυβέρνηση, η ποιότητα των θεσμών, η ισότητα μεταξύ των φύλων³:

- Αυτή η διάσταση αφορά στον *ολιστικό* χαρακτήρα της ανάπτυξης στη βάση μιας διευρυμένης εναλλακτικής προσέγγισης της *ευημερίας*. Η *ευημερία* συνδέεται με οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της καθημερινότητας των πολιτών, περιλαμβάνοντας τόσο ατομικές εκφάνσεις (υγεία και εκπαίδευση ενός ατόμου) όσο και συλλογικές (ποιότητα θεσμών και εύρος ανισοτήτων).

² OECD (2019) 'The Economy of Well-Being: creating opportunities for people's well-being and economic growth, Background paper for the Council of the European Union. Διαθέσιμο στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10414-2019-INIT/en/pdf>

³ Η λίστα αυτή μπορεί να διευρυνθεί με πρόσθετους παράγοντες όπως η δίκαιη κατανομή του παραγόμενου πλούτου μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, η ενίσχυση της οικονομικής δημοκρατίας με την αντιμετώπιση της ολιγοπωλιακής δύναμης στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών, η λειτουργία ενός καθολικού και ποιοτικού συστήματος δημόσιας υγείας και εκπαίδευσης, η εγγυημένη πρόσβαση σε ποιοτικές και αειφόρες υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, η ενίσχυση της περιφερειακής συνοχής με την υπαγωγή όλων των αναπτυξιακών επιλογών σε ενιαίο στρατηγικό χωρικό σχεδιασμό κ.ά.

Σ> «Πέραν του εδώ και τώρα», ώστε να υπολογίζεται η επίπτωση της οικονομικής μεγέθυνσης στο περιβάλλον, στη συνοχή της κοινωνίας, στο μακροπρόθεσμο αναπτυξιακό δυναμικό της οικονομίας και στην *ανθεκτικότητά* της έναντι μελλοντικών κρίσεων:

- Αυτή η διάσταση αφορά το *βιώσιμο* ή *διατηρήσιμο* χαρακτήρα της ανάπτυξης. Η *βιωσιμότητα* (ή διατηρησιμότητα) αφορά στο βαθμό στον οποίο τα επίπεδα ευημερίας μπορούν να διατηρηθούν στο χρόνο, δηλαδή κατά πόσο το περιβαλλοντικό, ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο θα παραδοθεί ακέραιο στις επόμενες γενιές. Η έκθεση για «Το Κοινό μας Μέλλον» της Επιτροπής Brundtland αποτελεί σημείο αναφοράς στη δημόσια συζήτηση σχετικά με τον ορισμό της βιώσιμης ανάπτυξης.⁴ Η βιώσιμη ανάπτυξη (sustainable development) ορίζεται ως η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους.

Σ> «Πέραν των μέσων όρων», προκειμένου να αντιμετωπίζεται το κεντρικό παγκόσμιο πρόβλημα των ανισοτήτων και της άνισης κοινωνικής και χωρικής κατανομής του εισοδήματος:

- Αυτή η διάσταση αφορά το *συμπεριληπτικό* και *δίκαιο* χαρακτήρα της ανάπτυξης.

Η ευημερία και η βιωσιμότητα εισέρχονται σε έναν ενάρετο κύκλο προς όφελος της κοινωνίας και των ανθρώπων με στόχο την καταπολέμηση των «συστημικών αδικιών»⁵ που χαρακτηρίζουν το κυρίαρχο αναπτυξιακό μοντέλο:

- Η οικονομία της ευημερίας, δεν αποτελεί μόνο ένα «εγγενές καλό» (intrinsic good). Αποτελεί επίσης και έναν ισχυρό παράγοντα οικονομικής αποτελεσματικότητας που συμβάλλει στην ενίσχυση του μακροπρόθεσμου αναπτυξιακού δυναμικού μιας χώρας, διασφαλίζοντας την άρση των αποκλεισμών και ανισοτήτων που εμποδίζουν την πλήρη αξιοποίηση των δημιουργικών δυνατοτήτων των ανθρώπων.
- Εστιάζοντας στη διατηρησιμότητα της ευημερίας, μια οικονομία ενισχύει τις μακροπρόθεσμες αναπτυξιακές προοπτικές και την ανθεκτικότητά της έναντι μελλοντικών οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών κρίσεων (προληπτική διάσταση).

⁴ United Nations (1987) *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*.

⁵ Η έννοια αυτή (systemic injustices) αναφέρεται στο προοίμιο του ψηφίσματος για το Green New Deal (2019) και μπορεί να κατανοηθεί ως το άθροισμα, την αλληλοεπίδραση και τον συστημικό χαρακτήρα των επιμέρους αδικιών (κοινωνικών, οικονομικών, περιβαλλοντικών, περιφερειακών, φυλετικών) που χαρακτηρίζουν το κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης. Βλ. House of Representatives (2019). 'Recognizing the duty of the Federal Government to create a Green New Deal'. Διαθέσιμο στο: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/109/text>

2. Η ανάδειξη της ευημερίας και βιωσιμότητας στη διεθνή πολιτική ατζέντα και στην άσκηση πολιτικής

Από το 2009 έως σήμερα καταγράφεται σειρά διαδοχικών διεθνών διακηρύξεων και πρωτοβουλιών υπέρ της βιώσιμης ανάπτυξης και της οικονομίας της ευημερίας. Οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες δεν φαίνεται να αποφέρουν το προσδοκώμενο αποτέλεσμα σε επίπεδο κεντρικών αναπτυξιακών επιλογών και εφαρμοσμένων πολιτικών, δημιουργώντας ένα χάσμα μεταξύ προθέσεων και αποτελεσμάτων. Σε πρόσφατη έκθεσή του, ο ΟΗΕ διαπιστώνει μεγάλη καθυστέρηση στην υλοποίηση των 169 υπό-Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης. Οι επιλογές σε κεντρικά πεδία άσκησης πολιτικής όχι μόνο δεν συντείνουν στην επίτευξη των στόχων, αλλά προκαλούν περαιτέρω όξυνση των ανισοτήτων, της κλιματικής αλλαγής και της απώλειας βιοποικιλότητας. Η τάση αυτή υποδεικνύει ότι η ανθρωπότητα οδηγείται στην υπέρβαση σημείων καμπής, τα οποία ενδέχεται να πυροδοτήσουν δραματικές και μη αναστρέψιμες επιπτώσεις στις συνθήκες διαβίωσης. Στο περιθώριο της γενικής αυτής τάσης, ορισμένες χώρες καινοτομούν με την ενσωμάτωση της ευημερίας και της βιωσιμότητας στις διαδικασίες διαμόρφωσης των κεντρικών αναπτυξιακών προτεραιοτήτων και πολιτικών τους. Οι προσπάθειες αυτές αντικατοπτρίζουν συνολικότερα την αξιοσημείωτη πρόοδο που έχει επιτευχθεί σε ερευνητικό και ακαδημαϊκό επίπεδο με αντικείμενο την εμβάθυνση των γνώσεων και μεθόδων για την «πέραν-του ΑΕΠ» μέτρηση της οικονομικής και κοινωνικής προόδου.

2.1 Χρονικό σημαντικών διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών γεγονότων (2009-2019)

Από το 2009 έως σήμερα καταγράφεται σειρά διαδοχικών διεθνών διακηρύξεων και πρωτοβουλιών υπέρ της βιώσιμης ανάπτυξης και της οικονομίας της ευημερίας.

Σ 2009:

- Ολοκλήρωση της Έκθεσης της κορυφαίας διεθνούς επιστημονικής «Επιτροπής για τη Μέτρηση της Οικονομικής Επίδοσης και της Κοινωνικής Προόδου»⁶ ή «Επιτροπής Stiglitz», υπό την προεδρία και το συντονισμό των Joseph Stiglitz, Amartya Sen και Jean-Paul Fitoussi, με τη συμμετοχή 22 οικονομολόγων από κορυφαία πανεπιστήμια των ΗΠΑ και της Ευρώπης. Η έκθεση αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ανάθεσης που πραγματοποίησε το 2008 η κυβέρνηση του

⁶ 'Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress'. Διαθέσιμο στο: <https://www.insee.fr/en/information/2662494>

Προέδρου Ν. Σαρκοζί με στόχο την υπέρβαση του ΑΕΠ ως αποκλειστικού δείκτη ευημερίας. Η διαδικασία εκπόνησης και δημοσίευσης της έκθεσης συνέπεσε με την εκδήλωση και κορύφωση της παγκόσμιας κρίσης. Κατά την ίδια περίοδο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε οδικό χάρτη⁷ για την καλύτερη μέτρηση των επιμέρους διαστάσεων της ευημερίας προκειμένου να λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών στο πλαίσιο των εργασιών της πρωτοβουλίας «Beyond GDP».⁸

- Δημοσίευση της Έκθεσης «**A Global New Green Deal**»⁹ από τον ΟΗΕ. Η έκθεση έχει ως αντικείμενο μια πρόταση για ένα Παγκόσμιο Πράσινο New Deal με στόχο την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και των κοινωνικών ανισοτήτων. Προτείνεται ειδικότερα μια συντονισμένη, σε παγκόσμιο επίπεδο, δημοσιονομική πολιτική αναθέρμανσης της οικονομίας για τη χρηματοδότηση μέτρων που έχουν τη δυνατότητα να οδηγήσουν σε ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας - βραχυπρόθεσμα- και να θέσουν τις βάσεις για μια βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση σε μεσομακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα. Η πρόταση διακρίνεται σε τρεις βασικές κατηγορίες παρεμβάσεων: α) Τη χρηματοδότηση στοχευμένων κλαδικών πολιτικών ύψους 3 τρισεκατομμυρίων δολαρίων στην εξοικονόμηση ενέργειας, τις αειφόρες μεταφορές, τη βιώσιμη ενέργεια, τον αγροτικό τομέα και τον τομέα ύδρευσης (πόσιμο νερό), β) Μεταρρυθμίσεις σε εθνικό επίπεδο που θα διευκολύνουν την αποτελεσματικότητα των πράσινων επενδύσεων, γ) Μεταρρυθμίσεις στην αρχιτεκτονική της παγκόσμιας διακυβέρνησης με στόχο την υποστήριξη των πρωτοβουλιών και δράσεων σε εθνικό επίπεδο.

➤ 2011:

- Σε συνέχεια των εργασιών της «Επιτροπής Stiglitz», ο ΟΟΣΑ εγκαινιάζει την πρωτοβουλία «**Better Life Index**»¹⁰, με αντικείμενο τον υπολογισμό ενός συνόλου διεθνώς συγκρίσιμων δεικτών ευημερίας. Με βάση την Έκθεση του 2017, η Ελλάδα παρουσιάζει διευρυμένη εισοδηματική ανισότητα, χαμηλά εισοδήματα, χαμηλές επιδόσεις σε ό,τι αφορά την ποιότητα του περιβάλλοντος, ανεπαρκή επίπεδα υποστήριξης των ατόμων από την κοινότητα και το κοινωνικό τους περιβάλλον. Το **2012** ο ΟΟΣΑ θέτει σε εφαρμογή την πρωτοβουλία για τη **Συμπεριληπτική Ανάπτυξη** (Inclusive Growth initiative).¹¹

⁷ European Commission (2009) 'Communication from the Commission to the Council and the European Parliament - GDP and beyond: measuring progress in a changing world', COM/2009/0433 final. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52009DC0433>

⁸ European Commission (Last updated: 24/09/2019), Beyond GDP. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/background_en.html

⁹ UNEP (2009) *A Global Green New Deal for Climate, Energy, and Development*, διαθέσιμο στο: <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=46&menu=1515>

¹⁰ OECD, Better Life Index. Διαθέσιμο στο: <http://www.oecdbetterlifeindex.org>

¹¹ OECD, Inclusive Growth. Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd.org/inclusive-growth/>

➤ Δημοσιεύεται το 2011 η Έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ) «**Οι περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην Ελλάδα**». Η πολυσέλιδη έκθεση (546 σελ.) εκπονήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών της Επιτροπής Μελέτης Επιπτώσεων Κλιματικής Αλλαγής¹² (ΕΜΕΚΑ) που συγκροτήθηκε το 2009 υπό την ΤτΕ. Η έκθεση παρουσιάζει εκτιμήσεις σχετικά με το οικονομικό κόστος της κλιματικής αλλαγής για την ελληνική οικονομία στη βάση τριών σεναρίων (μη δράσης, μετριασμού, προσαρμογής). Το συνολικό σωρευτικό κόστος του Σεναρίου Μη Δράσης για την ελληνική οικονομία, για το χρονικό διάστημα έως το 2100, εκφρασμένο ως μείωση του ΑΕΠ του έτους βάσης, ανέρχεται στα €701 δισ. (σε σταθερές τιμές του 2008).

➤ **2013:** Οι εργασίες της «**Επιτροπής Stiglitz**» **συνεχίζονται υπό τον ΟΟΣΑ**. Στα τέλη του **2018** η εν λόγω Επιτροπή δημοσίευσε νέα έκθεση,¹³ που συνοψίζει τις εργασίες και τη συνεισφορά της στην εμβάθυνση των γνώσεων για τα ζητήματα της ευημερίας, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και νέες διαστάσεις που ανέκυψαν από τις παρατεταμένες κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης. Η έκθεση αναδεικνύει την πρόοδο που έχει σημειωθεί και τις καλές πρακτικές που έχουν υιοθετηθεί στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας σε επίπεδο άσκησης πολιτικής. Υπογραμμίζεται ιδιαίτερως η σημασία της θεσμικής συνέχειας προκειμένου οι εναλλαγές κυβερνήσεων να μην υπονομεύουν τις σχετικές πρωτοβουλίες. Το 2013 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσιεύει έκθεση¹⁴ με την πορεία υλοποίησης του Οδικού Χάρτη που είχε υιοθετήσει το 2009 για τη μέτρηση της ευημερίας.

➤ **2015:** Οι χώρες του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης, υιοθετούν την **Ατζέντα για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη και τους 17 Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης (ΣΒΑ) με ορίζοντα το 2030**. Κεντρική φιλοσοφία και επιδίωξη των ΣΒΑ είναι η εναρμόνιση των τριών θεμελιωδών διαστάσεων της ανάπτυξης και ευημερίας: οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής. Οι ΣΒΑ διαδέχονται τους 8 «Στόχους Ανάπτυξης Χιλιετίας» (Millennium Development Goals) που είχαν τεθεί από τον ΟΗΕ το 2005

¹² Τράπεζα της Ελλάδος (2011) *Οι περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην Ελλάδα*, Επιτροπή Μελέτης Επιπτώσεων της Κλιματικής Αλλαγής. Διαθέσιμο στο: https://www.bankofgreece.gr/Publications/%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7.pdf

¹³ OECD (2018) *Beyond GDP: Measuring what counts for economic and social performance*, Paris: OECD Publishing. Διαθέσιμο στο: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/beyond-gdp_9789264307292-en#page4

¹⁴ European Commission (2013) 'Progress on 'GDP and beyond' actions', Commission Staff Working Document, SWD(2013) 303 final, Brussels. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/environment/enveco/pdf/SWD_2013_303.pdf

με ορίζοντα υλοποίησης το 2015. Τον **Νοέμβριο του 2016** η Ευρωπαϊκή Ένωση παρουσίασε τη στρατηγική της προσέγγιση για την υλοποίηση των ΣΒΑ. Η παρακολούθηση της υλοποίησης καταγράφεται σε ετήσια έκθεση¹⁵ που εκπονεί η Eurostat.

➤ **2016:** Τίθεται σε εφαρμογή η **Συμφωνία των Παρισίων υπό τον ΟΗΕ** με στόχο τον περιορισμό της υπερθέρμανσης του πλανήτη και το μετριασμό της κλιματικής αλλαγής. Η εφαρμογή της Συμφωνίας αποδεικνύεται εξαιρετικά αδύναμη. Πρώτον, οι ΗΠΑ, η χώρα με τις δεύτερες υψηλότερες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου μετά την Κίνα, δήλωσε τον Ιούνιο του 2017 ότι θα αποχωρήσει από τη Συμφωνία. Δεύτερον, λίγες χώρες επιτυγχάνουν τους στόχους τους μέχρι σήμερα, παρά το γεγονός ότι στην πρώτη φάση υλοποίησης της Συμφωνίας (2016-2020) οι στόχοι που είχαν τεθεί δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα φιλόδοξοι. Με βάση τη Συμφωνία, οι χώρες έχουν δεσμευτεί από το 2020 να παρουσιάζουν πιο «επιθετικά» σχέδια, γνωστά ως «Εθνικά Καθορισμένες Συνεισφορές» (nationally determined contributions/NDCs). Τα αποτελέσματα της Συνόδου για το Κλίμα που έλαβε χώρα στις **23 Σεπτεμβρίου 2019** εγείρουν ανησυχίες σχετικά με την πραγματική πρόθεση των χωρών με τα υψηλότερα επίπεδα εκπομπών (Κίνα, ΗΠΑ, Ινδία) να λάβουν τα απαιτούμενα δραστικά μέτρα για το μετριασμό της θέρμανσης του πλανήτη κάτω από 2°C σε σύγκριση με τα προ-βιομηχανικής εποχής επίπεδα.

➤ **2017:** Υιοθέτηση του **Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Το 2018** δημοσιεύεται η πρώτη έκθεση παρακολούθησης της εφαρμογής του Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων στα κράτη-μέλη στη βάση του πίνακα κοινωνικών δεικτών¹⁶ (**Social Scoreboard**) που έχει διαμορφωθεί για τον εν λόγω σκοπό. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Πυλώνας εισάγεται στη διαδικασία του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου για πρώτη φορά το 2017-2018. Γενική εκτίμηση είναι ότι η ενσωμάτωση των προτεραιοτήτων του Πυλώνα είναι επιφανειακή, λόγω της πρωτοκαθεδρίας της δημοσιονομικής πειθαρχίας και της ανταγωνιστικότητας έναντι των υπολοίπων στόχων.¹⁷

¹⁵ Eurostat (2019) *Sustainable development in the European Union — Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context - 2019 edition*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-02-19-165>

¹⁶ Eurostat, Social scoreboard of indicators. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/european-pillar-of-social-rights/indicators/social-scoreboard-indicators>

¹⁷ Hacker, B. (2019) 'A European Social Semester? The European Pillar of Social Rights in practice', ETUI, Working Paper 2019.05. Διαθέσιμο στο: <https://www.etui.org/Publications2/Working-Papers/A-European-Social-Semester>

➤ **2018:** Η Ελλάδα παρουσιάζει την **Εθνική Στρατηγική για τη Βιώσιμη και Δίκαιη Ανάπτυξη** με ορίζοντα το 2030.¹⁸ Η στρατηγική θέτει 40 εμβληματικούς στόχους και συνοδεύεται από σχέδιο δράσης 120 μεταρρυθμίσεων και πολιτικών με συγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα. Η επικαιροποιημένη έκδοση της Στρατηγικής (Μάιος 2019) προωθεί την περαιτέρω ενσωμάτωση (mainstreaming) των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης στην κεντρική αναπτυξιακή στρατηγική της χώρας στη βάση και της **Εθνικής Έκθεσης Αξιολόγησης για τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης** (voluntary national review) του 2018. Η ΕΛΣΤΑΤ παρουσίασε τον Μάιο του 2019 τους Εθνικούς Δείκτες Παρακολούθησης για την εφαρμογή των ΣΒΑ.

➤ **2018:** Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, σε σχετική έκθεσή της, επικρίνει το γεγονός ότι πολλά κράτη-μέλη αλλά και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχουν παρουσιάσει στρατηγικές για την ενσωμάτωση της βιωσιμότητας στις κεντρικές αναπτυξιακές τους στρατηγικές.¹⁹

➤ **Φεβρουάριος 2019:** Παρουσιάζεται πρόταση ψηφίσματος στη Βουλή Αντιπροσώπων των ΗΠΑ υπέρ της δημιουργίας ενός Πράσινου New Deal (Green New Deal)²⁰ Το ψήφισμα ασκεί κριτική τόσο για τις περιβαλλοντικές όσο και για τις κοινωνικές επιπτώσεις του κυρίαρχου αναπτυξιακού μοντέλου, το οποίο χαρακτηρίζεται από κραυγαλέες ανισότητες, σημαντική υποχώρηση της θέσης των εργαζομένων, μειωμένη πρόσβαση του πληθυσμού σε βασικά αγαθά, έξαρση των φυλετικών διακρίσεων κ.λπ. Με τον όρο «συστημικές αδικίες» (systemic injustices) τονίζονται οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των επιμέρους μορφών ανισοτήτων (κοινωνικών, περιφερειακών, φυλετικών, περιβαλλοντικών και οικονομικών). Το ψήφισμα απορρίπτεται τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς και δεν προωθείται στη Γερουσία.

➤ **Ιούνιος 2019:** Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ανακοινώνει τη στρατηγική του για την περίοδο 2019-2024²¹ θέτοντας -ως μια από τις 4 κορυφαίες προτεραιότητές του- την επίτευξη μιας κλιματικά ουδέτερης, βιώσιμης («πράσινης»), δίκαιης και κοινωνικής Ευρώπης. Η Στρατηγική δεν αναφέρεται άμεσα στους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης.

¹⁸ Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Οικονομίας & Ανάπτυξης. (2019) Εθνική Στρατηγική για τη Βιώσιμη & Δίκαιη Ανάπτυξη 2030. Διαθέσιμο στο <https://www.nationalgrowthstrategy.gr>

¹⁹ «So far the EU and a number of Member States have failed to implement a sustainable development strategy to ensure the achievement of the SDGs». European Economic and Social Committee (2018) 'Indicators better suited to evaluate the SDGs - the civil society contribution', Opinion NAT/737, 2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/indicators-better-suited-evaluate-sdgs-civil-society-contribution-own-initiative-opinion>

²⁰ House of Representatives (2019). 'Recognizing the duty of the Federal Government to create a Green New Deal'. Διαθέσιμο στο: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/109/text>

²¹ Council of the European Union (2019) 'A new strategic agenda for the EU- 2019-2024'. Διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/en/eu-strategic-agenda-2019-2024/>

Είχε προηγηθεί στις 30 Ιανουαρίου η δημοσίευση της αναλυτικής έκθεσης «Προς μια Βιώσιμη Ευρώπη»²² από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στην οποία διατυπώνονται προτάσεις σχετικά με τη διαμόρφωση ευρωπαϊκής στρατηγικής για την επίτευξη των ΣΒΑ στη βάση τριών σεναρίων.²³

➤ **Ιούλιος 2019:** Το Συμβούλιο της ΕΕ αναγνωρίζει την επιτακτική πολιτική αναγκαιότητα μετάβασης σε ένα πλαίσιο πολιτικών και διακυβέρνησης που προάγει την οικονομία της ευημερίας, καλώντας τις κυβερνήσεις και τα όργανα της ΕΕ²⁴ να ενσωματώσουν αυτή τη διάταξη στον πυρήνα των δημόσιων πολιτικών τους, με έμφαση στην ολιστικότητα των αναπτυξιακών στρατηγικών και σε ζητήματα όπως η απασχόληση, η υγεία, η παιδεία και η κοινωνική πολιτική.

➤ **Αύγουστος 2019:** Φεύγει από τη ζωή ο καθηγητής του Χάρβαρντ Martin Weitzman, ο οποίος διακρίθηκε για το έργο του στα οικονομικά του περιβάλλοντος και για την ανάδειξη της ανάγκης υπολογισμού του αντίκτυπου πιθανών ακραίων διαστάσεων της κλιματικής αλλαγής.

➤ **Σεπτέμβριος 2019:** Σε νέα έκθεση²⁵ του, ο ΟΗΕ διαπιστώνει μεγάλη καθυστέρηση σε ό,τι αφορά την υλοποίηση των 169 υπό-Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης. Η πιο ανησυχητική διαπίστωση, σύμφωνα με τους 15 εμπειρογνώμονες που εκπόνησαν την έκθεση, έγκειται στο γεγονός ότι οι πολιτικές που συνδέονται με κεντρικούς στόχους δεν κινούνται σε σωστή κατεύθυνση με αποτέλεσμα την περαιτέρω όξυνση των ανισοτήτων, της κλιματικής αλλαγής και της απώλειας της βιοποικιλότητας καθώς και την αύξηση των αποβλήτων σε επίπεδα που υπερβαίνουν την εγκατεστημένη δυναμικότητα επεξεργασίας τους. Η τάση αυτή υποδεικνύει ότι η ανθρωπότητα οδηγείται στην υπέρβαση σημείων καμπής, πυροδοτώντας δραματικές αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης, οι οποίες δεν θα είναι αναστρέψιμες σε μια χρονική κλίμακα που να έχει νόημα για την κοινωνία. Το

²² European Commission (2019) *Towards a Sustainable Europe by 2030*, Reflection Paper, COM (2019), 22.12019. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/publications/reflection-paper-towards-sustainable-europe-2030_en

²³ Σενάριο 1^ο: «Μια συνολική στρατηγική της ΕΕ για τους ΣΒΑ που θα διέπει τις δράσεις της ΕΕ και των κρατών μελών της». Σενάριο 2^ο: «Συνεχής ενσωμάτωση των ΣΒΑ σε όλες τις σχετικές πολιτικές της ΕΕ από την Επιτροπή, χωρίς την απαίτηση για ανάληψη δράσης από τα κράτη μέλη». Σενάριο 3^ο: «Ενισχυμένη εστίαση στην εξωτερική δράση με παράλληλη εδραίωση των σημερινών φιλοδοξιών για τη βιωσιμότητα σε επίπεδο ΕΕ».

²⁴ Council of the European Union (2019) *Council conclusions on the Economy of Wellbeing*, 11164/19, 15 July 2019, Brussels.

²⁵ United Nations (2019), *Global Sustainable Development Report 2019: The Future is Now – Science for Achieving Sustainable Development*, Independent Group of Scientists appointed by the Secretary-General, Department of Economic and Social Affairs, New York. Διαθέσιμο στο: <https://sustainabledevelopment.un.org/globalsdreport/2019>

συμπέρασμα αυτό συμπίπτει με τις προβλέψεις 16 κορυφαίων επιστημόνων:²⁶ το πλανητικό σύστημα εκτιμάται ότι προσεγγίζει ένα κρίσιμο όριο, η υπέρβαση του οποίου αναμένεται να εγκλωβίσει την ανθρωπότητα σε μια πορεία προς πολύ υψηλότερες θερμοκρασίες (Hothouse Earth). Τη δυναμική αυτή θα πυροδοτούσαν ισχυρές βιο-γεωφυσικές αντιδράσεις, διαμορφώνοντας μια πορεία που δεν θα μπορεί ούτε να αντιστραφεί, ούτε να ελεγχθεί, ούτε να επιβραδυνθεί.

➤ **Οκτώβριος 2019:** Οι ευρωβουλευτές της πρωτοβουλίας Progressive Caucus θέτουν μια ατζέντα 14 σημείων, καλώντας την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να θέσει σε υλοποίηση τις δεσμεύσεις της.²⁷ Τα 14 σημεία εστιάζουν στην αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων, στην προάσπιση της εργασίας και στην προώθηση της δίκαιης κλιματικής μετάβασης. Προτείνεται η αντικατάσταση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης από ένα Σύμφωνο Βιωσιμότητας. Σε πρόσφατο άρθρο, υπογραμμίζεται ότι η επίτευξη των προτεραιοτήτων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όπως και στην περίπτωση προηγούμενων εμβληματικών στόχων (βλ. Στρατηγική της Λισαβόνας), δεν είναι συμβατή με τους περιορισμούς που θέτουν οι σημερινοί δημοσιονομικοί κανόνες της Ένωσης. Το γεγονός αυτό επιτάσσει τη μετάβαση από μια προσέγγιση που εστιάζει σε «επενδύσεις για την οικονομική μεγέθυνση στο πλαίσιο κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας» σε ένα σχέδιο για τη «βιωσιμότητα της ανθρώπινης ευημερίας υπό επιτακτικές περιβαλλοντικές συνθήκες».²⁸

²⁶ Steffen, W., Rockström, J., Richardson, K., Lenton, T.M. et.al. (2018) 'Trajectories of the Earth System in the Anthropocene', PNAS August 14, 2018 115 (33) 8252-8259. Διαθέσιμο στο: <https://www.pnas.org/content/115/33/8252>

²⁷ Progressive Caucus (2019) 'Progressive Caucus' 14 points - Hearings of commissioners-designate'. Διαθέσιμο στο: <https://www.progressivecaucus.eu/progressive-caucus-14-points-hearings-of-commissioners-designate/>

²⁸ Laurent, E. (2019) 'A Green New Deal beyond growth', Social Europe, 8/10/2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/a-green-new-deal-beyond-growth>

2.2 Εθνικές πρωτοβουλίες σε επίπεδο άσκησης πολιτικής

Σε εθνικό επίπεδο, αρκετές χώρες έχουν αναπτύξει πλαίσια άσκησης πολιτικής για την ευημερία.²⁹

Αναπτυξιακή Στρατηγική της Σλοβενίας

Η Σλοβενία υποστηρίζει την ολιστική Αναπτυξιακή της Στρατηγική («Σλοβενία 2030») με ένα σύνολο δεικτών και μετρήσεων ευημερίας.³⁰

Ενσωμάτωση δεικτών ευημερίας στον Κρατικό Προϋπολογισμό

Κράτη-μέλη της ΕΕ όπως η Γαλλία,³¹ η Ιταλία και η Σουηδία³² παρακολουθούν δείκτες ευημερίας και βιωσιμότητας στο πλαίσιο των διαδικασιών κατάρτισης και υλοποίησης του προϋπολογισμού τους.

Υποβολή Έκθεσης Ευημερίας στον Κοινοβούλιο: Κάτω Χώρες

Η Στατιστική Υπηρεσία των Κάτω Χωρών δημοσίευσε το 2018 την πρώτη Έκθεση του Παρατηρητηρίου Ευημερίας.³³ Η δημοσίευση της Έκθεσης πραγματοποιείται την Ημέρα Λογοδοσίας του Κοινοβουλίου προκειμένου να αποτελέσει αντικείμενο δημόσιας συζήτησης.³⁴

Ηνωμένο Βασίλειο (Η.Β.)

Το Η.Β έχει ιδρύσει Κέντρο για την πληροφόρηση της κυβέρνησης σχετικά με τις πολιτικές που συμβάλλουν στην ενίσχυση της ευημερίας.³⁵ Στόχο του κέντρου συνιστά η συμβολή στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ γνώσης και άσκησης πολιτικής.

²⁹ OECD (2019), ό.π., σσ. 11-12.

³⁰ Republic of Slovenia. Institute of Macroeconomic Analysis and Development (2019) *Development Report 2019*. Διαθέσιμο στο: <http://www.umar.gov.si/en/publications/development-report/>

³¹ Η Γαλλία παρακολουθεί 10 νέους δείκτες μέτρησης του πλούτου από το 2015 σε ετήσια βάση (ΑΕΠ, ποσοστό απασχόλησης, ερευνητικές δαπάνες, δημόσιο και ιδιωτικό χρέος, προσδόκιμο ζωής, ικανοποίηση από τη ζωή, ανισότητες, φτώχεια, σχολική διαρροή, εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου, ποιότητα εδάφους). Η κυβέρνηση υποβάλλει κάθε έτος Έκθεση για την πορεία των εν λόγω δεικτών στο Κοινοβούλιο. République Française. Premier Ministre (2018) *Les nouveaux indicateurs de richesse 2018*. Διαθέσιμο στο: <https://www.gouvernement.fr/le-rapport-2018-sur-les-nouveaux-indicateurs-de-richeesse>

³² Η Σουηδία παρακολουθεί 15 δείκτες, πέραν του ΑΕΠ, που ενσωματώνονται στη διαδικασία κατάρτισης του προϋπολογισμού και στον προσδιορισμό των προτεραιοτήτων άσκησης πολιτικής: Government Offices of Sweden, *New measures of wellbeing*. Διαθέσιμο στο: <https://www.government.se/articles/2017/08/new-measures-of-wellbeing/>

³³ Statistics Netherlands, *Monitor of Well-being: a broader picture*. Διαθέσιμο στο: <https://www.cbs.nl/en-gb/corporate/2018/20/monitor-of-well-being-a-broader-picture>

³⁴ House of Representatives of the Netherlands, *Accountability Day*. Διαθέσιμο στο: <https://www.houseofrepresentatives.nl/accountability-day>

³⁵ What Works Centre for Wellbeing. Διαθέσιμο στο: <https://whatworkswellbeing.org/>

Νέα Ζηλανδία: Παρουσίαση του πρώτου Κρατικού Προϋπολογισμού που στηρίζεται στην ευημερία

Το 2019 η Νέα Ζηλανδία έθεσε σε εφαρμογή τον πρώτο Προϋπολογισμό Ευημερίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι έξι προτεραιότητες του προϋπολογισμού καταρτίστηκαν βάσει στοιχείων για τον πραγματικό αντίκτυπο των πολιτικών ως προς την ευημερία του πληθυσμού.³⁶

Εθνικά Σχέδια Δράσης για την υλοποίηση των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης

Διάφορες χώρες όπως η Γερμανία,³⁷ η Σουηδία,³⁸ η Δανία³⁹ και η Ιρλανδία⁴⁰ παρουσιάζουν εθνικά σχέδια δράσης για την επίτευξη των ΣΒΑ. Η Γερμανία διαθέτει ειδικότερα Εθνική Στρατηγική Βιώσιμης Ανάπτυξης από το 2002, την οποία υλοποιεί, παρακολουθεί και επικαιροποιεί μέχρι και σήμερα.

³⁶ New Zealand Government, The Treasury, *The Wellbeing Budget 2019*. Διαθέσιμο στο: <https://treasury.govt.nz/publications/wellbeing-budget/wellbeing-budget-2019>

³⁷ The Federal Government, *Germany's National Sustainable Development Strategy*. Διαθέσιμο στο: <https://www.bundesregierung.de/breg-en/issues/sustainability/germany-s-national-sustainable-development-strategy-354566>

³⁸ Government Offices of Sweden, The Government adopts Sweden's action plan for the 2030 Agenda. Διαθέσιμο στο: <https://www.government.se/press-releases/2018/06/the-government-adopts-swedens-action-plan-for-the-2030-agenda/>

³⁹ United Nations, The Sustainable Development Goals. Διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>

⁴⁰ Department of Communications, Climate Action and the Environment, *National Implementation Plan 2018 - 2020*. Διαθέσιμο στο: <https://www.dccae.gov.ie/en-ie/environment/topics/sustainable-development/sustainable-development-goals/Pages/National-Implementation-Plan-2018---2020.aspx>

3. Μέτρηση της ευημερίας και της βιωσιμότητας: προσεγγίσεις, ευρήματα και διαπιστώσεις από τη διεθνή εμπειρία και βιβλιογραφία

3.1 Κρίση, οικονομική μεγέθυνση και κοινωνική πρόοδος

Η εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών φαίνεται να επιβεβαιώνει μια τάση αποσύνδεσης των οικονομικών επιδόσεων από τις κοινωνικές. Η χρήση του ΑΕΠ ως αποκλειστικού δείκτη μέτρησης της ευημερίας δεν επιτρέπει μια συνολική και αξιόπιστη αποτίμηση των πραγματικών συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού και της βιωσιμότητας των αναπτυξιακών μοντέλων. Η αξιοποίηση πιο ολοκληρωμένων προσεγγίσεων εκτιμάται ότι θα είχε προειδοποιήσει έγκαιρα για τις διάφορες ανισορροπίες που οδήγησαν στην εκδήλωση της δομικής κρίσης του 2008/2009, επιτρέποντας στη συνέχεια μια καλύτερη στόχευση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και μια πιο δίκαιη διαχείριση των επιπτώσεών της. Η χρήση του ΑΕΠ –και της μεγέθυνσής του– ως αποκλειστικού δείκτη μέτρησης της οικονομικής και κοινωνικής προόδου από τους υπευθύνους άσκησης πολιτικής ενέχει κινδύνους για την ευημερία του πληθυσμού. Η μεγέθυνση μπορεί να λαμβάνει χώρα σε συνθήκες υποχώρησης των κοινωνικών δεικτών (βλ. «άνεργη ανάκαμψη», οικονομική μεγέθυνση με μείωση των εισοδημάτων της εργασίας ή καταστροφή του περιβάλλοντος). Συνολικά, η σχέση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικής προόδου δεν είναι ούτε δεδομένη ούτε ακολουθεί μία μόνο κατεύθυνση, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική πρόοδος έπεται της οικονομικής μεγέθυνσης.

Οι ανισότητες αυξάνονται καθιστώντας το ΑΕΠ αδύναμο δείκτη ευημερίας...

Οι επιδόσεις των ανεπτυγμένων χωρών, με αποκορύφωμα την κρίση του 2008-2009, διέρρηξε την κληρονομημένη «μηχανική σχέση» μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής προόδου. Επιδόσεις σε διάφορους τομείς φαίνεται να επιβεβαιώνουν την απόκλιση μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών μεγεθών:⁴¹

- Στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ το μέσο διαθέσιμο εισόδημα του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού είναι πλέον δεκαπλάσιο του μέσου διαθέσιμου εισοδήματος του φτωχότερου δεκατημόριου (ήταν επταπλάσιο πριν από 25 έτη).
- Οι ανισότητες του πλούτου είναι ακόμα πιο οξυμένες, με ένα 10% του πληθυσμού στις χώρες του ΟΟΣΑ να κατέχει κατά μέσο όρο περισσότερο από το 50% του πλούτου και το φτωχότερο 40% του πληθυσμού να διαθέτει μόλις το 3%.

⁴¹ OECD (2019), ό.π, σσ.9-10.

- Χρειάζονται 4 έως 5 γενιές, ήτοι περίπου 150 έτη, για να μπορέσει γόνος οικογένειας από το χαμηλότερο δεκατημόριο να προσεγγίσει το μέσο επίπεδο εισοδήματος των χωρών του ΟΟΣΑ.
- Το κόστος βασικών υπηρεσιών όπως η παιδεία, η υγεία και η στέγαση αυξήθηκε με πολύ μεγαλύτερους ρυθμούς σε σύγκριση με τον γενικό δείκτη τιμών καταναλωτή. Ο ρυθμός αύξησης του κόστους στέγασης υπήρξε κατά 49% υψηλότερος από τον ρυθμό αύξησης του διάμεσου εισοδήματος των νοικοκυριών τα τελευταία 25 έτη.

Οι αντιθέσεις μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής διάστασης γίνονται ιδιαίτερα αισθητές στις ΗΠΑ

Άρθρο του Γάλλου οικονομολόγου Eloi Laurent⁴² εκθέτει τις έντονα αντίθετες τάσεις που καταγράφονται μεταξύ:

- των προβλεπόμενων θετικών επιδόσεων της αμερικανικής οικονομίας σε ό,τι αφορά την «Αγία Τριάδα» του νεοφιλελευθερισμού (μεγέθυνση, κερδοφορία, χρηματιστήρια)
- μιας άλλης τριάδας (υγεία, ανισότητες, θεσμοί), στην οποία οι ΗΠΑ παρουσιάζουν ανησυχητικές επιδόσεις και ιστορικά χαμηλά (κορύφωση ανισοτήτων από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μείωση του προσδόκιμου ζωής, αύξηση ποσοστού φτώχειας, κοινωνική απαξίωση θεσμών, ακραία πολιτική πόλωση και παράλυση δημοκρατίας).

Πρόσφατη επίσης ανάλυση της οικονομίας των ΗΠΑ⁴³ αναδεικνύει ένα μοντέλο που αντλεί το δυναμισμό του από δύο αλληλοτροφοδοτούμενες τάσεις:

- Πρώτον, από τη απώλεια της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων στην αγορά εργασίας που προκαλεί αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων προς όφελος των επιχειρήσεων και των πλουσιότερων στρωμάτων του πληθυσμού. Ενδεικτικά, το μέσο πραγματικό εισόδημα αυξήθηκε κατά 40% για το πέμπτο πιο πλούσιο πεντημόριο του πληθυσμού από το 1990 μέχρι το 2017. Αντιθέτως, η αύξηση του εισοδήματος του φτωχότερου πεντημορίου ανέρχεται σε μόλις 1,5%.

⁴² Laurent, E. (2018) 'La croissance revient, la croyance repart!', Chronique, Alternatives Économiques, 26.4.2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/eloi-laurent/croissance-revient-croyance-repart/00084241>

⁴³ Artus, P. (2019) 'United States: An economic model based on the impoverishment of the poorest', Natixis Flash Economics, 3 April 2019, No 429.

- Δεύτερον, παρατηρείται μια αυξανόμενη συγκέντρωση κεφαλαίου που σηματοδοτεί την εμφάνιση δεσποζουσών επιχειρήσεων και ολιγοπωλιακών προσόδων εις βάρος των καταναλωτών. Τα υψηλά περιθώρια κέρδους των αμερικανικών επιχειρήσεων συμβάλλουν στην επιτάχυνση των επενδύσεων, στην επαναγορά ιδίων μετοχών και στην επακόλουθη αύξηση των χρηματιστηριακών τιμών. Στο πλαίσιο αυτό, η πλήρης απασχόληση επιτυγχάνεται με τη δημιουργία θέσεων εργασίας σε υπηρεσίες χαμηλής ειδίκευσης λόγω χαμηλών μισθών και της ευελιξίας της αγοράς εργασίας.

Συνολικά, η εγγενής δυναμική του εν λόγω μοντέλου, που στηρίζεται στη φτωχοποίηση αυξανόμενου τμήματος του πληθυσμού, κρίνεται μη βιώσιμη μακροπρόθεσμα υπό δημοκρατικές συνθήκες, σύμφωνα με το καταληκτικό σχόλιο του γνωστού οικονομολόγου Patrick Artus.

Η προσκόλληση στο ρυθμό μεγέθυνσης και το ΑΕΠ έχει μερίδιο ευθύνης για την κρίση και τη λανθασμένη αντιμετώπιση των επιπτώσεών της

Η εξέταση της πρόσφατης διεθνούς εμπειρίας επιβεβαιώνει ότι η χρήση του ΑΕΠ - ως μοναδικού δείκτη μέτρησης του πλούτου από τους υπευθύνους άσκησης πολιτικής- ενέχει κινδύνους για την ευημερία του πληθυσμού και το περιβάλλον. Η χρήση ενός μεγαλύτερου εύρους δεικτών θα μπορούσε να είχε αναδείξει έγκαιρα παράγοντες που οδήγησαν στην εκδήλωση της κρίσης του 2008/2009, επιτρέποντας ταυτόχρονα και την καλύτερη διαχείριση των επιπτώσεών της.⁴⁴ Το λογιστικό σύστημα τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα απέτυχε να προειδοποιήσει για τα σαθρά θεμέλια των υψηλών επιδόσεων, με όρους ΑΕΠ, της περιόδου 2004-2007, οι οποίες κατέληξαν να ζημιώσουν την ευημερία και τα μελλοντικά επίπεδα ανάπτυξης.

Η κοινωνική πρόοδος έπεται της οικονομικής μεγέθυνσης;

Συνολικά, η σχέση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικής προόδου δεν είναι ούτε δεδομένη, ούτε ακολουθεί μία μόνο κατεύθυνση, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική πρόοδος έπεται της οικονομικής μεγέθυνσης.⁴⁵ Η μεγέθυνση συχνά μπορεί να λαμβάνει χώρα σε συνθήκες υποχώρησης των κοινωνικών δεικτών (βλ. «άνεργη ανάκαμψη», οικονομική μεγέθυνση με μείωση των εισοδημάτων της εργασίας ή καταστροφή του περιβάλλοντος). Η άσκηση πολιτικής κατέχει συνεπώς κεντρική θέση και ευθύνη ως προς τη διασύνδεση των δύο διαστάσεων (οικονομικής και κοινωνικής) διασφαλίζοντας:

⁴⁴ Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. “Stiglitz, J. (2019) Beyond GDP”, Social Europe, 7/1.2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/beyond-gdp>.

⁴⁵ OECD (2019), ό.π, σ.16

- αφενός ότι η οικονομική μεγέθυνση μεταφράζεται σε υψηλότερη ευημερία και βελτιωμένα επίπεδα διαβίωσης για το σύνολο της κοινωνίας
- αφετέρου, ότι η ευημερία και η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης θέτουν τα θεμέλια για μια σταθερή και βιώσιμη μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πορεία.

Πρόσφατες έρευνες του ΟΟΣΑ επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μιας αλληλοτροφοδοτούμενης σχέσης μεταξύ παραγωγικότητας και ένταξης.⁴⁶ Η οικονομική μεγέθυνση ενισχύεται δηλαδή όταν αυξάνεται ο αριθμός των ανθρώπων που έχουν τη δυνατότητα να συμβάλουν και να μοιραστούν τα παραγόμενα οφέλη της αναπτυξιακής διαδικασίας.

3.2 Επισκόπηση δεικτών μέτρησης της ευημερίας και βιωσιμότητας

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών έχουν σημειωθεί σημαντικά βήματα σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη νέων μεθόδων αποτίμησης της ευημερίας και της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, με στόχο την υπέρβαση των στενών ορίων που θέτει η παραδοσιακή προσέγγιση βάσει του ΑΕΠ. Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζουν μια σειρά από μεικτές προσεγγίσεις που επιχειρούν είτε να διερευνήσουν τις σχέσεις μεταξύ της ευημερίας του πληθυσμού και του περιβάλλοντος είτε να προσδιορίσουν το οικονομικό κόστος μιας ύψιστης συλλογικής προτίμησης για την προστασία του. Όπως και στην περίπτωση του προαναφερθέντος χάσματος μεταξύ «προθέσεων και αποτελεσμάτων», το σημαντικό και πλούσιο συσσωρευμένο ερευνητικό έργο υπο-αξιοποιείται, δημιουργώντας ένα δεύτερο χάσμα μεταξύ «γνώσης και εφαρμοσμένης πολιτικής». Οι δείκτες βιωσιμότητας αποτυγχάνουν να διαδραματίσουν άμεσο ρόλο στη χάραξη πολιτικής, για λόγους που συνδέονται με τα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος και την εκάστοτε πολιτική συγκυρία.

Οι ερευνητικές εργασίες με θέμα τις εναλλακτικές μεθόδους αποτίμησης της οικονομικής και κοινωνικής προόδου μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες: εργασίες που α) εξετάζουν τις διάφορες διαστάσεις της ευημερίας β) εστιάζουν στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα γ) διερευνούν τη σχέση μεταξύ ευημερίας και βιωσιμότητας στο πλαίσιο μεικτών προσεγγίσεων με κοινωνικό-οικολογικό χαρακτήρα.

⁴⁶ OECD (2019), ό.π., σ. 16.

Δείκτες ευημερίας

Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης του ΟΗΕ

Το δείκτη ανέπτυξε στη δεκαετία του 1990 ο ΟΗΕ με τη συνεισφορά του Amartya Sen. Ο συνθετικός δείκτης (HDI) κατασκευάζεται με βάση τρεις επιμέρους δείκτες, οι οποίοι αφορούν το προσδόκιμο ζωής, το βαθμό εκπαίδευσης και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ.⁴⁷

Better Life Index

Ο ΟΟΣΑ εγκαινίασε το 2011 το δείκτη Better Life Index.⁴⁸ Ο δείκτης εξετάζει 11 διαστάσεις της ευημερίας που συνδέονται με τις συνθήκες και την ποιότητα διαβίωσης (κοινότητα, εκπαίδευση, περιβάλλον, συμμετοχή στα κοινά, υγεία, στέγαση, εισόδημα, εργασία, ικανοποίηση από τη ζωή, ασφάλεια και ισορροπία εργασιακής και προσωπικής ζωής).

Δείκτες βιωσιμότητας

Δείκτης πλούτου της Παγκόσμιας Τράπεζας⁴⁹

Η Παγκόσμια Τράπεζα υπολογίζει έναν εναλλακτικό, ως προς το ΑΕΠ, δείκτη μέτρησης της οικονομικής προόδου. Ο πλούτος (wealth) υπολογίζεται ως το άθροισμα του παραγόμενου κεφαλαίου (produced capital), του φυσικού κεφαλαίου (natural capital), του ανθρώπινου κεφαλαίου (human capital) και των καθαρών ξένων περιουσιακών στοιχείων (net foreign assets). Η μέθοδος αποτίμησης του πλούτου ανατρέχει σε προγενέστερες εργασίες της Παγκόσμιας Τράπεζας (δεκαετία 1990) με αντικείμενο τον υπολογισμό της καθαρής αποταμίευσης μιας χώρας (adjusted net savings). Όπως επισημαίνεται, το ΑΕΠ μετράει μόνο το εισόδημα και την παραγωγή μιας οικονομίας και δεν αντικατοπτρίζει τις μεταβολές στο συνολικότερο κεφαλαιακό της απόθεμα. Το ΑΕΠ δεν παρέχει δηλαδή πληροφορίες για μια ενδεχόμενη υποτίμηση και εξάντληση του πλούτου, ούτε για το βαθμό στον οποίο οι επενδύσεις ακολουθούν την αύξηση του πληθυσμού ή κατά πόσο ο συνδυασμός των διαφόρων μορφών κεφαλαίου συμβαδίζει με τους αναπτυξιακούς στόχους μιας χώρας. Η χρήση του ΑΕΠ, χωρίς αναφορά σε ένα συνολικότερο πλαίσιο δεικτών, μπορεί συνεπώς να παρέχει λανθασμένες πληροφορίες για τη βιωσιμότητα και τις πραγματικές επιδόσεις και προοπτικές μιας οικονομίας.

⁴⁷ United Nations Development Programme, Human Development Index. Διαθέσιμο στο: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>

⁴⁸ OECD, Better Life Index. Διαθέσιμο στο: <http://www.oecdbetterlifeindex.org>

⁴⁹ Lange, G.M., Wodon, Q., Carey, K. (2018) *The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future*. Washington, DC: World Bank. Διαθέσιμο στο: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29001>

Προσεγγίσεις με βάση τον προσδιορισμό του χάσματος βιωσιμότητας

Από το ΑΕΠ στο Βιώσιμο Εθνικό Εισόδημα...

Ο δείκτης Βιώσιμου Εθνικού Εισοδήματος⁵⁰ (SNI/Sustainable National Income), που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1970 από τον Ολλανδό οικονομολόγο και επικεφαλής για περιβαλλοντικά θέματα στην εθνική στατιστική υπηρεσία, Roefie Hueting, προσδιορίζει το μέγιστο επίπεδο παραγωγής μιας οικονομίας στο οποίο -με βάση τη διαθέσιμη τεχνολογία κατά το έτος υπολογισμού- παραμένουν διαπαντός διαθέσιμες οι ζωτικές περιβαλλοντικές λειτουργίες.

Χάσμα βιωσιμότητας: Υπολογίζοντας την απόσταση από το όριο βιωσιμότητας μιας οικονομίας

Στην ίδια λογική, ο Βρετανός οικονομολόγος Paul Ekins πρότείνει τον υπολογισμό του «χάσματος βιωσιμότητας».⁵¹ Ο δείκτης αποτυπώνει το χάσμα που χωρίζει ένα κρίσιμο επίπεδο φυσικού κεφαλαίου -κάτω του οποίου η μακροπρόθεσμη ευημερία τίθεται σε κίνδυνο- και της πραγματικής κατάστασης του περιβάλλοντος μιας δοσμένης χώρας. Το χάσμα μπορεί να μετρηθεί με πραγματικά μεγέθη (π.χ. εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου), με χρηματικούς όρους (κόστος για την επίτευξη της βιωσιμότητας) ή με χρονικούς («έτη βιωσιμότητας» μέχρι τη επίτευξη του στόχου).

Από το δημόσιο και ιδιωτικό χρέος στο χρέος έναντι της Φύσης

Στην ίδια κατεύθυνση, ο οικονομολόγος -και επίσης πρώην επικεφαλής της Γαλλικής Στατιστικής Υπηρεσίας (INSEE)- Andre Vanoli εκπόνησε μια σειρά εργασιών για την εκτίμηση των «μη καταβεβλημένων περιβαλλοντικών οφειλών»,⁵² που ορίζονται ως τα κόστη για την επίτευξη προκαθορισμένων στόχων αποκατάστασης και διατήρησης του περιβάλλοντος. Προτείνεται ειδικότερα η ενσωμάτωση της «φύσης» ως νέου φορέα (agent) στα εθνικά λογιστικά συστήματα. Υπό τη συγκεκριμένη προσέγγιση, η μη τήρηση των στόχων βιωσιμότητας θα μεταφράζεται σε χρέος των οικονομικών φορέων έναντι της φύσης.

Προσέγγιση με βάση το περιβαλλοντικό αποτύπωμα

Το περιβαλλοντικό/οικολογικό αποτύπωμα, που εκτιμάται σε ετήσια βάση από τη WWF και το Global Footprint Network,⁵³ υπολογίζει την πίεση που ασκεί ο σύγχρονος τρόπος ζωής στο περιβάλλον. Το οικολογικό αποτύπωμα προσδιορίζει τις βιολογικά παραγωγικές θαλάσσιες και επίγειες εκτάσεις που χρησιμοποιούνται από έναν πληθυσμό ή δραστηριότητα συγκριτικά με τη διαθεσιμότητα των εκτάσεων αυτών. Η υπέρβαση των διαθέσιμων εκτάσεων υποδεικνύει τη μη βιωσιμότητα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

⁵⁰ Environmentally Sustainable National Income. Διαθέσιμο στο: <https://www.sni-hueting.info/>

⁵¹ Ekins, P., Simons, S. Deutsch, L., Folke, C., De Groot, R. (2003), 'A framework for the practical application of the concepts of critical natural capital and strong sustainability', Ecological Economics, vol 44, Issues 2-3, March 2003, Pages 165-185.

⁵² Vanoli, A. (2015), 'Comptabilité nationale et prise en compte du patrimoine naturel' in *Nature et richesse des nations*, Revue du CGDD, Décembre 2015. Διαθέσιμο στο: <http://temis.documentation.developpement-durable.gouv.fr/document.html?id=Temis-0083488>

⁵³ Global Footprint Network. Διαθέσιμο στο: <https://www.footprintnetwork.org/>

Κοινωνικό-περιβαλλοντικές προσεγγίσεις

Ένας άλλος κόσμος είναι όντως εφικτός: ορισμένες χώρες επιτυγχάνουν υψηλές κοινωνικές επιδόσεις με σταθερή χρήση των φυσικών τους πόρων

Οι εργασίες του Αμερικανού οικονομολόγου και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Maryland, Herman Daly, έθεσαν τις βάσεις στη δεκαετία του 1970 για την ανάπτυξη μεικτών και «πέραν του ΑΕΠ» προσεγγίσεων, που αξιολογούν συνδυαστικά τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιδόσεις των χωρών.⁵⁴ Σε συνέχεια των εργασιών του Herman Daly, ο Βρετανός Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Leeds, Daniel O' Neill, επιχείρησε να αξιολογήσει την απόσταση των οικονομιών από μια σταθερή κατάσταση κοινωνικής βιωσιμότητας (*socially sustainable steady-state economy*). Μια οικονομία θεωρείται βιώσιμη -από οικολογική άποψη- αν καταναλώνει μια ποσότητα φυσικών πόρων εντός των οικολογικών ορίων και -από κοινωνική άποψη- αν κρίνονται ικανοποιητικές οι σχετικές επιδόσεις της. Στο πλαίσιο αυτό, ο O' Neill ολοκλήρωσε το 2015 την αξιολόγηση της κοινωνικής και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας 181 χωρών για μια περίοδο 10 ετών (1997-2007), βάσει 16 συνολικά δεικτών.⁵⁵ Οι διαπιστώσεις της έρευνας χρήζουν ειδικότερης αναφοράς:

- Μόνο 20 χώρες επιτυγχάνουν μια σχετική σταθερότητα αναφορικά με τη χρήση των φυσικών τους πόρων. Η συντριπτική πλειοψηφία των χωρών στηρίζουν τη μεγέθυνσή τους στην απομείωση του φυσικού τους κεφαλαίου. Πρακτικά ωστόσο, καμία χώρα στον πλανήτη δεν επιτυγχάνει να διαχειριστεί τους φυσικούς της πόρους εντός βιώσιμων ορίων.
- Οι χώρες που παρουσιάζουν μεγαλύτερη σταθερότητα στη διαχείριση των πόρων τους είναι ταυτόχρονα πιο δημοκρατικές κοινωνίες, με μεγαλύτερη ισότητα, υγιέστερους και πιο ευτυχημένους ανθρώπους. Συνοπτικά, η κοινωνική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα δεν χαρακτηρίζονται συνεπώς από μια αλληλοαποκλειόμενη σχέση, αλλά μπορούν αντίθετα να συνυπάρξουν.
- Παρά ταύτα, πολλές χώρες με υψηλές κοινωνικές επιδόσεις παρουσιάζουν ταυτόχρονα υψηλή κατά κεφαλήν χρήση πόρων. Οι υψηλότερες κοινωνικές επιδόσεις φαίνεται συνεπώς να επιτυγχάνονται εις βάρος της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας. Το γεγονός αυτό καθιστά επιτακτική την ανάγκη μείωσης του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των πιο ανεπτυγμένων οικονομιών.

⁵⁴ Philippe, R., Thiry, G., Bauler, T. (2016) 'Comment mesurer la soutenabilité', *L'Economie Politique* No 69. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/mesurer-soutenabilite/00068996>

⁵⁵ O' Neill, D.W. (2015) 'The proximity of nations to a socially sustainable steady-state economy', *Journal of Cleaner Production* Volume 108, Part A, 1 December 2015, Pages 1213-1231. Διαθέσιμο στο: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652615010471>

- Το γεγονός ότι οι χώρες με χαμηλότερη ένταση χρήσης φυσικών πόρων παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές και χαμηλές κοινωνικές επιδόσεις αποτελεί μια μεγάλη πρόκληση όσον αφορά τη βελτίωση των όρων διαβίωσης του παγκόσμιου πληθυσμού, θέτοντας επιτακτικά την ανάγκη για μια ριζικά αποτελεσματικότερη διαχείριση των πόρων.

Σύμφωνα με τον Ο' Neill, τα ευρήματα της έρευνας θέτουν υπό αμφισβήτηση την κληρονομημένη -από την εποχή του Adam Smith- ιδέα ότι η κοινωνική πρόοδος προϋποθέτει μεγέθυνση της οικονομίας. Η θέση αυτή στηρίζεται στη διαπίστωση ότι ορισμένες χώρες επιτυγχάνουν υψηλές κοινωνικές επιδόσεις σε συνθήκες σταθερής χρήσης των φυσικών τους πόρων. Η έρευνα αναδεικνύει την ανάγκη να διερευνηθεί περαιτέρω η σχέση μεταξύ της κοινωνικής και της περιβαλλοντικής διάστασης, με στόχο τη συγκρότηση ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου με διαφορετικές δομές και στόχους στο πλαίσιο των οποίων μπορούν να αναπτυχθούν πολύ διαφορετικές -σε σύγκριση με τις κυρίαρχες σήμερα- προσεγγίσεις και προσλήψεις της ευημερίας.

Αντιμετωπίζοντας την κλιματική αλλαγή μέσω της κοινωνικής προόδου

Το συμπέρασμα του Ο' Neill παρουσιάζει συνάφεια με τις εργασίες του Γάλλου οικονομολόγου και καθηγητή Eloi Laurent, ο οποίος τεκμηριώνει σε πρόσφατο άρθρο του την αναγκαιότητα συγκρότησης ενός κοινωνικό-οικολογικού κράτους.⁵⁶ Η αναγκαιότητα αυτή ανακύπτει από τη διαπίστωση ότι οι οικολογικοί κίνδυνοι συνιστούν συνάμα και κοινωνικούς κινδύνους, επιτάσσοντας τη διαμόρφωση νέων μορφών κοινωνικής προστασίας στο πλαίσιο ενός «κοινωνικό-οικολογικού κράτους». Στο πλαίσιο αυτό, οι οικολογικοί κίνδυνοι θα κοινωνικοποιούνται, στη βάση της επιτυχημένης ιστορικής εμπειρίας του Κράτους Πρόνοιας. Η ανάγκη αυτή κρίνεται επίσης επείγουσα καθώς ο οικολογικός αντίκτυπος της επιδείνωσης των κοινωνικών ανισοτήτων γίνεται αισθητός -με διαφορετική ένταση- από το σύνολο της κοινωνίας έχοντας προφανώς ως κύρια θύματα τα πιο ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού. Για παράδειγμα, τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα είναι υποχρεωμένα να καταναλώνουν σε υψηλότερο ποσοστό προϊόντα «low-cost» η παραγωγή των οποίων χαρακτηρίζεται συνήθως από υψηλότερη ένταση διοξειδίου του άνθρακα. Υφίστανται συνεπώς σημαντικοί περιβαλλοντικοί λόγοι για να μειωθούν οι κοινωνικές ανισότητες και, αντίστροφα, σημαντικοί κοινωνικοί λόγοι για να αμβλυθούν οι οικολογικές κρίσεις. Η διττή αυτή προσέγγιση έχει προεκτάσεις σε επίπεδο εφαρμοσμένων πολιτικών. Το «κοινωνικό-οικολογικό κράτος» καλείται να οργανώσει την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής μέσω της κοινωνικής προόδου, αντιμετωπίζοντας και την ανάγκη για κλιματική δικαιοσύνη.⁵⁷

⁵⁶ Laurent, E. (2019) 'L'Etat social-écologique: généalogie, philosophie, applications', L'Economie Politique no 83", Juillet 2019.

⁵⁷ Για το ζήτημα της κλιματικής δικαιοσύνης, βλ. GUE/NGL (2019): 'A Climate Emergency Manifesto to Avert Climate Catastrophe', April 2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.guengl.eu/issues/publications/a-climate-emergency-manifesto-to-avert-climate-catastrophe/>

*Διαδραματίζουν οι δείκτες κάποιον ρόλο στη χάραξη πολιτικής;*⁵⁸

Τα τελευταία έτη παρατηρείται, όπως παρουσιάστηκε προηγουμένως, άνηση δεικτών βιωσιμότητας, που αποσκοπούν, θεωρητικά, στην κάλυψη του χάσματος μεταξύ επιστημονικής γνώσης και εφαρμοσμένης πολιτικής.

Παραδόξως, ο στόχος αυτός επιδιώκεται κατά κόρον να επιτευχθεί με τη συνεχή προσπάθεια υπολογισμού νέων δεικτών και τη βελτίωση των υφιστάμενων (πλευρά της προσφοράς) και σε πολύ μικρότερο βαθμό με τον προσδιορισμό των παραγόντων που καθορίζουν το βαθμό αξιοποίησής τους στον κύκλο της δημόσιας πολιτικής (πλευρά της ζήτησης). Το γεγονός αυτό απορρέει από την επικρατούσα ορθολογική και γραμμική θεώρηση για το ρόλο της επιστημονικής γνώσης στη χάραξη πολιτικής, βάσει της οποίας εικάζεται ότι η αποτελεσματικότητα των πολιτικών θα βελτιώνεται ως αποτέλεσμα της διαθεσιμότητας αντικειμενικών και αξιόπιστων στοιχείων προσαρμοσμένων στις ανάγκες των υπευθύνων πολιτικής.

Η προσέγγιση αυτή δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από εμπειρική άποψη:⁵⁹

- Οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής δεν έχουν ικανοποιητική γνώση για το εύρος των διαθέσιμων συνθετικών δεικτών βιωσιμότητας, ούτε εκδηλώνουν ιδιαίτερη ζήτηση για τη χρήση τους.
- Η αποτυχία σχετικά με την ουσιαστική αξιοποίηση των δεικτών σε επίπεδο χάραξης πολιτικής εκτιμάται ότι είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας καθιέρωσης της βιώσιμης ανάπτυξης ως κεντρικού σημείου αναφοράς για τις ενωσιακές πολιτικές, σε συνδυασμό με την ανάδυση νέων δεικτών για την αναδυόμενη και πιο ελκυστική πολιτική ατζέντα με επίκεντρο την έννοια της ευημερίας.
- Στους ανωτέρω ανασταλτικούς παράγοντες πρέπει να προστεθούν και οι αντιφάσεις εντός των θεσμών της ΕΕ σχετικά με την προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης αλλά και οι επικαλύψεις που παρατηρούνται μεταξύ σχετικών πλαισίων και πρωτοβουλιών.
- Ορισμένοι δείκτες, όπως το Περιβαλλοντικό Αποτύπωμα, φαίνεται να μην τυγχάνουν αποδοχής, λόγω των ριζικών αλλαγών που συνεπάγεται η υιοθέτηση και χρήση τους.
- Παράλληλα, καταγράφεται ένα έλλειμα αναγνώρισης από τις ευρωπαϊκές αρχές των φορέων που παράγουν τους δείκτες βιωσιμότητας, όπως ΜΚΟ και δεξαμενές σκέψης, σχετικά με το ρόλο τους στην επιλογή των δεικτών που θα καθορίσουν τις κατευθύνσεις χάραξης πολιτικής.

⁵⁸ Sébastien, L., Bauler, T., Lehtonen, M. (2014), 'Can Indicators Bridge the Gap between Science and Policy? An Exploration into the (Non)Use and (Non)Influence of Indicators in EU and UK Policy Making. Nature and Culture', Berghahn Journals, 2014, 9 (3), pp.1-24. Διαθέσιμο στο: <https://www.semanticscholar.org/paper/Can-Indicators-Bridge-the-Gap-between-Science-and-S%C3%A9bastien-Bauler/1394b1776310ba6655dfb64939b3559c97705c1f>

⁵⁹ Sébastien, L., Bauler, T., Lehtonen, M., ό.π.

4. Συμπεράσματα

➤ Το ανανεωμένο ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας και της δημόσιας σφαίρας για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης καθιστά εκ νέου επίκαιρες τις ολιστικές και «πέραν-του-ΑΕΠ» προσεγγίσεις της ευημερίας. Το ενδιαφέρον αυτό ανακύπτει από την όξυνση της συχνότητας, κλίμακας και έντασης των φυσικών καταστροφών, τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων σε παγκόσμια κλίμακα και τις αντιφάσεις που καταγράφονται μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής προόδου, οι οποίες λαμβάνουν χαρακτηριστικά «συστημικών αδικιών». Η χρήση του ΑΕΠ -και της μεγέθυνσής του- ως μοναδικού δείκτη μέτρησης της οικονομικής και κοινωνικής προόδου από τους υπευθύνους άσκησης πολιτικής ενέχει κινδύνους για την ευημερία του πληθυσμού.

➤ Στο πλαίσιο αυτό, καταγράφεται πλήθος διακηρύξεων και πρωτοβουλιών υπέρ της βιώσιμης ανάπτυξης και της οικονομίας της ευημερίας από διεθνείς οργανισμούς. Οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες δεν φαίνεται να έχουν το προσδοκώμενο αντίκρυσμα σε επίπεδο κεντρικών αναπτυξιακών επιλογών και εφαρμοσμένων πολιτικών, δημιουργώντας ένα χάσμα μεταξύ προθέσεων και αποτελέσματος. Χάσμα επίσης διαπιστώνεται μεταξύ της σημαντικής γνώσης που έχει σήμερα συσσωρευθεί -ως αποτέλεσμα της εκπόνησης αξιόλογου αριθμού ερευνητικών εργασιών για τα ζητήματα βιωσιμότητας και ευημερίας τις τελευταίες δεκαετίες- και της εφαρμοσμένης πολιτικής, η οποία συνεχίζει να κινείται εντός πλαισίων που προκαλούν την περαιτέρω επιδείνωση των «συστημικών αδικιών». Συνολικά, ελάχιστες χώρες έχουν προχωρήσει σε μια πραγματική ενσωμάτωση (mainstreaming) των πολιτικών υπέρ της βιωσιμότητας και της ευημερίας στις κεντρικές αναπτυξιακές και άλλες δημόσιες πολιτικές τους. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται αξιόλογες προσπάθειες για την ενσωμάτωση δεικτών βιωσιμότητας και ευημερίας στις διαδικασίες κατάρτισης του κρατικού προϋπολογισμού ή για την αξιοποίησή τους στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού έργου και της χάραξης πολιτικών.

➤ Ο **πολλαπλασιασμός διακηρυκτικών πρωτοβουλιών**, χωρίς αντίκρισμα σε επίπεδο εφαρμοσμένων πολιτικών και αποτελεσμάτων, παράγει με τη σειρά του δυσμενείς εξελίξεις σε τρία επίπεδα:

α) Αδράνεια και συνακόλουθα επιδείνωση των κοινωνικό-περιβαλλοντικών και άλλων ανισορροπιών, με κίνδυνο την πυροδότηση μη αναστρέψιμων και απρόβλεπτων δυναμικών και επιπτώσεων.

β) Αποθάρρυνση των φορέων της επιστημονικής κοινότητας, της κοινωνίας των πολιτών και των κινημάτων που καταβάλλουν εντατικές προσπάθειες για την αναζήτηση βιώσιμων λύσεων στα ανωτέρω προβλήματα.

γ) Περαιτέρω απαξίωση των ίδιων των φορέων και οργανισμών άσκησης πολιτικής σε μια συγκυρία συνολικότερης απαξίωσης των θεσμών και του πολιτικού συστήματος.

Ο συνδυασμός των τριών αυτών επιπτώσεων (μη γραμμική επιδείνωση κοινωνικό-περιβαλλοντικών συνθηκών, ακύρωση πρωτοβουλιών της κοινωνίας και των φορέων γνώσης και απαξίωση οργανισμών και θεσμών) διαμορφώνει, ως αποτέλεσμα, ένα δυσοίωνο τοπίο με απρόβλεπτες συνολικά συνέπειες.

5. Προτάσεις άσκησης πολιτικής

Τα δύο προαναφερθέντα χάσματα, «προθέσεων - αποτελεσμάτων» και «γνώσης - εφαρμοσμένης πολιτικής» καθιστούν επιτακτική τη λήψη άμεσων πρωτοβουλιών για την ουσιαστική και ριζική αναβάθμιση των κριτηρίων βιωσιμότητας και ευημερίας στη διαμόρφωση και άσκηση πολιτικής. Η προσέγγιση της βιωσιμότητας με ουδέτερους πολιτικά, υπολειμματικούς -ως προς το κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης- και επιφανειακούς όρους, αποδεικνύεται αναποτελεσματική και απολύτως ανεπαρκής έναντι του μεγέθους και της κρισιμότητας των σημερινών ανισορροπιών και προκλήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, κατατίθεται η ακόλουθη δέσμη προτάσεων άσκησης πολιτικής:

➤ **Ανάδειξη του τρίπτυχου «βιωσιμότητα-ανθεκτικότητα-ευημερία»** ως εθνικής στρατηγικής πρόκληση για τον 21ο αιώνα.

➤ **Οργάνωση εθνικού κοινωνικού διαλόγου και αξιοποίηση της πλούσιας επιστημονικής γνώσης** με στόχο την επίτευξη διευρυμένης συναίνεσης για την έγκαιρη, αποτελεσματική και δίκαιη κλιματική μετάβαση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, καθώς και τη διαχρονική υποστήριξη και συνέχεια των αναγκαίων ριζικών αλλαγών και παρεμβάσεων στην οικονομία, το κράτος, τους θεσμούς, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία.

➤ **Διασφάλιση στοιχειώδους θεσμικής συνέχειας** με την αξιοποίηση και τον εμπλουτισμό της συμφωνημένης με τους ευρωπαϊκούς εταίρους και κοινωνικούς φορείς *Εθνικής Αναπτυξιακής Στρατηγικής Βιώσιμης και Δίκαιης Ανάπτυξης 2030*, με στόχο την ενίσχυση της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας, ανθεκτικότητας και ευημερίας της χώρας.

➤ **Πλήρης ενσωμάτωση της βιωσιμότητας και ευημερίας -στο πλαίσιο μιας αναβαθμισμένης και διευρυμένης προσέγγισης της καλής νομοθέτησης-** στις κεντρικές αναπτυξιακές πολιτικές, στον κρατικό Προϋπολογισμό και στον κύκλο της δημόσιας πολιτικής. Ανεξάρτητη αξιολόγηση νομοθεσιών/δημόσιων πολιτικών ως προς τη συμβατότητά τους με τους ΣΒΑ πριν από την ψήφιση/εφαρμογή τους («SDG check-list») με αξιολόγηση του αντικτύπου τους στη συνέχεια. Στόχος είναι η αναβάθμιση των ΣΒΑ, από παθητικό πλαίσιο στατιστικής και ετεροχρονισμένης παρακολούθησης⁶⁰ -αποσυνδεδεμένο από τη διαδικασία χάραξης πολιτικής- σε ενεργητικό εργαλείο ενσωμάτωσης της βιωσιμότητας στον πυρήνα των δημόσιων πολιτικών κατά τη διαμόρφωσή τους.

➤ **Εκπόνηση ετήσιας έκθεσης με ποιοτικά στοιχεία**, που θα συμπληρώνει την στατιστική παρακολούθηση της Eurostat/ΕΛΣΤΑΤ. Στόχος είναι να ερμηνεύονται οι δείκτες βάσει των τομεακών, περιφερειακών και τοπικών πραγματικοτήτων και αναγκών, ενισχύοντας την «κοινωνική ιδιοκτησία» των ΣΒΑ, τη συμμετοχική διακυβέρνηση και αξιολόγηση και την ανάδειξή τους σε κεντρικές θεσμικές διεργασίες (υποβολή έκθεσης και συζήτηση στη Βουλή των Ελλήνων).

⁶⁰ Σχετικά με το ζήτημα αυτό, βλ.: Lygdimäki, J. (2012) 'Evaluation of sustainable development strategies and policies: The need for more timely indicators', *Natural Resources Forum* 36 (2012) 101-108. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/8432599/Evaluation_of_sustainable_development_strategies_and_policies_The_need_for_more_timely_indicators_email_work_card=interaction_paper

6. Βιβλιογραφία

- Artus, P. (2019) ‘United States: An economic model based on the impoverishment of the poorest’, Natixis Flash Economics, 3 April 2019, No 429.
- Council of the European Union (2019) ‘A new strategic agenda for the EU- 2019-2024’. Διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/en/eu-strategic-agenda-2019-2024/>
- Ekins, P., Simons, S. Deutsch, L., Folke, C., De Groot, R. (2003) ‘A framework for the practical application of the concepts of critical natural capital and strong sustainability’, Ecological Economics, vol 44, Issues 2-3, March 2003, Pages 165-185.
- Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Οικονομίας & Ανάπτυξης. (2019) *Εθνική Στρατηγική για τη Βιώσιμη & Δίκαιη Ανάπτυξη 2030*. Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgrowthstrategy.gr>
- European Commission (2009) ‘Communication from the Commission to the Council and the European Parliament - GDP and beyond: measuring progress in a changing world’, COM/2009/0433 final. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52009DC0433>
- European Commission (2013) ‘Progress on ‘GDP and beyond’ actions’, Commission Staff Working Document, SWD(2013) 303 final, Brussels. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/environment/enveco/pdf/SWD_2013_303.pdf
- European Commission (2019) *Towards a Sustainable Europe by 2030*, Reflection Paper, COM (2019), 22.12.2019. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/publications/reflection-paper-towards-sustainable-europe-2030_en
- European Economic and Social Committee (2018) ‘Indicators better suited to evaluate the SDGs - the civil society contribution’, Opinion NAT/737, 2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/indicators-better-suited-evaluate-sdgs-civil-society-contribution-own-initiative-opinion>
- Eurostat (2019) *Sustainable development in the European Union — Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context – 2019 edition*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-02-19-165>
- House of Representatives (2019) ‘Recognizing the duty of the Federal Government to create a Green New Deal’. Διαθέσιμο στο: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/109/text>
- Lange, G.M., Wodon, Q., Carey, K. (2018) *The Changing Wealth of Nations 2018 : Building a Sustainable Future*. Washington, DC: World Bank. Διαθέσιμο στο: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29001>
- Laurent, E. (2018) ‘La croissance revient, la croyance repart!’, Chronique, Alternatives Economiques, 26.4.2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/eloi-laurent/croissance-revient-croyance-repart/00084241>
- Laurent, E. (2019) ‘L’Etat social-écologique: généalogie, philosophie, applications’, L’Economie Politique no 83”, Juillet 2019.

- Laurent, E. (2019) 'A Green New Deal beyond growth', Social Europe, 8/10/2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/a-green-new-deal-beyond-growth>
- Lyytimäki, J. (2012) 'Evaluation of sustainable development strategies and policies: The need for more timely indicators', Natural Resources Forum 36 (2012) 101-108. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/8432599/Evaluation_of_sustainable_development_strategies_and_policies_The_need_for_more_timely_indicators?email_work_card=interaction_paper
- OECD (2018) *Beyond GDP: Measuring what counts for economic and social performance*, Paris: OECD Publishing. Διαθέσιμο στο: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/beyond-gdp_9789264307292-en#page4
- OECD (2019) 'The Economy of Well-Being: creating opportunities for people's well-being and economic growth', Background paper for the Council of the European Union.
- O' Neill, D.W. (2015) 'The proximity of nations to a socially sustainable steady-state economy', Journal of Cleaner Production Volume 108, Part A, 1 December 2015, Pages 1213-1231. Διαθέσιμο στο: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652615010471>
- Philippe, R., Thiry, G., Bauler, T. (2016) 'Comment mesurer la soutenabilité', L'Economie Politique No 69.
- Republic of Slovenia. Institute of Macroeconomic Analysis and Development. (2019) *Development Report 2019*. Διαθέσιμο στο: <http://www.umar.gov.si/en/publications/development-report/>
- République Française. Premier Ministre. (2018) *Les nouveaux indicateurs de richesse 2018*. Διαθέσιμο στο: <https://www.gouvernement.fr/le-rapport-2018-sur-les-nouveaux-indicateurs-de-richeesse>
- Sébastien, L., Bauler, T., Lehtonen, M. (2014), 'Can Indicators Bridge the Gap between Science and Policy? An Exploration into the (Non)Use and (Non)Influence of Indicators in EU and UK Policy Making. Nature and Culture', Berghahn Journals, 2014, 9 (3), pp.1-24. Διαθέσιμο στο: <https://www.semanticscholar.org/paper/Can-Indicators-Bridge-the-Gap-between-Science-and-S%C3%A9bastien-Bauler/1394b1776310ba6655dfb64939b3559c97705c1f>
- Steffen, W., Rockström, J., Richardson, K., Lenton, T.M. et.al. (2018) 'Trajectories of the Earth System in the Anthropocene', PNAS August 14, 2018 115 (33) 8252-8259. Διαθέσιμο στο: <https://www.pnas.org/content/115/33/8252>
- Τράπεζα της Ελλάδος (2011) *Οι περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην Ελλάδα*, Επιτροπή Μελέτης Επιπτώσεων της Κλιματικής Αλλαγής. Διαθέσιμο στο: https://www.bankofgreece.gr/Publications/%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7.pdf
- United Nations (1987) *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*.
- United Nations (2019) *Global Sustainable Development Report 2019: The Future is Now – Science for Achieving Sustainable Development*, Independent Group of Scientists appointed by the Secretary-General, Department of Economic and Social Affairs, New York. Διαθέσιμο στο: <https://sustainabledevelopment.un.org/globalsreport/2019>
- Vanoli, A. (2015) 'Comptabilité nationale et prise en compte du patrimoine naturel' in Nature et richesse des nations, Revue du CGDD, Décembre 2015. Διαθέσιμο στο: <http://temis.documentation.developpement-durable.gouv.fr/document.html?id=Temis-0083488>

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΝΑ Ινστιτούτο
Εναλλακτικών Πολιτικών
Ζαλοκώστα 8, 106 71 Αθήνα,
+30 210 364 7912

info@enainstitute.org
www.enainstitute.org